

УДК 930(477):341.485(411.16)(477-25)“1941”

© *Марина МИХАЙЛЮК*

**БАБИН ЯР ЯК МЕМУАРНО-ДОСЛІДНИЦЬКЕ ПОЛЕ
ЗАХІДНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ
(до 75-ї річниці єврейської трагедії)**

Матеріал приурочено 75-й річниці вересневого знищення євреїв у Бабиному Яру. Події в київському урочищі донині залишаються актуальними і привертають увагу багатьох дослідників із Німеччини, Франції, Голландії, Ізраїлю, США та Канади. Представники західної історіографії аналізують нацистські документи про київську акцію, місце злочину, участь Вермахту в акціях знищення, долю виконавців, підраховують кількість жертв, вивчають і публікують покази учасників і свідків кривавих подій. Емігрантська література переважно представлена спогадами сучасників окупованого Києва, євреїв – жертв Бабиного Яру, окремими аналітичними розвідками.

Ключові слова: *Бабин Яр, Голокост, західна історіографія, емігрантська література, спогади.*

Історіографію Голокосту в Україні вивчає чимало вітчизняних науковців – як досвідчених, так і молодих. Серед значної кількості дослідницьких праць виділяються статті А. Подольського, Г. Абакунової, О. Гончаренка, Н. Мельничук, С. Гузенкова та В. Орлянського. Бібліографію Голокосту збирають наукові співробітники спеціалізованих інституцій у Києві та Дніпрі, окремі дослідники. Однак тематика Бабиного Яру донині залишається поза увагою української історіографії, хоча науковий доробок як вітчизняних, так і зарубіжних колег досить значний. Відтак метою пропонованої статті є аналіз напрацювань представників західної історіографії, української та єврейської еміграції в царині дослідження і пригадування трагедії євреїв Києва впродовж нацистського окупаційного режиму.

Про розстріли в Бабиному Яру світова спільнота дізналася ще під час Другої світової війни завдяки американським і британським інформерагентствам, заявам В. Молотова. Проте широковідомим урочище стало вже після війни, під час Нюрнберзьких та інших судових процесів над нацистськими злочинцями, у

зв'язку з оприлюдненими матеріалами Надзвичайної державної комісії з розслідування німецько-фашистських злочинів.

До розпаду СРСР західні дослідники для вивчення історії Голокосту на окупованих радянських територіях використовували здебільшого джерела німецького походження. Лише з відкриттям радянських архівів з'явилася можливість ознайомитися з місцевими документами. Відомо, що одна з перших книжок про масові розстріли в Бабиному Яру вийшла в Лондоні в 1967 р. (Г. Сент-Джордж «Дорога в Бабин Яр»), однак для українських дослідників Голокосту вона залишається недоступною [52].

Після об'єднання Німеччини київська трагедія постійно перебуває в полі зору тамтешніх науковців. На початку 1990-х рр. у Берліні вийшла російськомовна праця «Война Германии против Советского Союза (1941 – 1945)», у якій згадуються події Бабиного Яру і представлені документальні джерела. До видання увійшли матеріали документальної експозиції, підготовленої до 50-річчя початку німецько-радянської війни. Виставка відкрилася 15 червня 1991 р. і охоплювала різноманітну тематику війни: загарбницьку війну й німецький окупаційний режим, забезпечення німецького панування й політику винищення, колабораціонізм і партизанський рух, побут німецьких і радянських солдатів, радянське суспільство в роки війни, німецький «фронт на батьківщині», контрудар СРСР, поразку [15].

У цей час німецький дослідник Ерхард Рой Вінн, окрім узагальнених праць про місце злочину, видав також збірник спогадів колишніх в'язнів Сирецького концтабору Давида Будника і Якова Капера [44; 58]. У 1943 р. вони виконували брудну роботу з викопування та спалення трупів убитих людей, серед яких було чимало євреїв [12]. Одночасно з його спогадами друкувалися німецький і польський ревізіоністи Удо Валенді і Марек Вольські, які стверджували про незначну кількість жертв у Бабиному Яру [53; 59]. Їхню думку підхопив і розвинув німецький ревізіоніст Герберт Тідеманн, який у 1994 р. опублікував глибоко аналітичний матеріал про київську масакру. Автор висунув версію про вигадану НКВС «трагедію Бабиного Яру» для приховування власних злочинів проти українського народу, піддав сумніву виготовлення в друкарні 6-ї німецької армії оголошень із закликом до євреїв зібратися зранку 29 вересня 1941 р., суперечливі покази свідків, велику кількість жертв, адже, на його думку, більшість київських євреїв встигла евакуюватися. Тідеманн так і не знайшов відповіді на запитання: куди поділися тисячі куль і гільз після вересневої страти, чому ніхто й ніколи не вимагав проведення в Бабиному Яру судово-медичної експертизи місця і знарядь вбивства і не здійснив жодної спроби підготувати доказову базу? На його думку, Бабин Яр «совети» використовували як звалище для спалювання міського сміття, а твердження про масові вбивства в Яру спростовані аерофотозйомками воєнних років [30].

У німецьких архівах зберігається значна частина документів часів війни, які засвідчують причетність різних структур Райху до знищення євреїв в окупава-

ному Києві. Як зазначає науковий співробітник фонду «Топографія терору» Клаус Гессе, у федеральному архіві в Берліні та його фрайбурзькому відділенні можна знайти чимало документів, частково оприлюднених у документальних збірниках про знищення німецьких та європейських євреїв упродовж 1941 – 1945 рр. У цьому контексті Бабин Яр завжди відігравав особливу роль.

Нацистська пропаганда відкрито не визнавала політики винищення, хоча доля євреїв у Європі та Німеччині обговорювалася. Німецький історик Петер Лонгеріх з'ясував, що знали німці про винищення євреїв. На його думку, нацистська пропаганда подавала часткову інформацію про Голокост. З кінця 1941 р. окупанти були зацікавлені в тому, щоб німецьке населення зрозуміло вірогідність винищення євреїв, адже Німеччина не мала іншої альтернативи, окрім як перемогти у війні, і у разі поразки весь німецький народ разом із керівництвом країни міг бути скомпрометований через скоєні злочини. У ході війни німецьке суспільство все ж не мало повного уявлення про акцію в Бабиному Яру. Лише в повоєнні роки подія набула широкого резонансу.

Тематика Бабиного Яру розглядається й у контексті ролі Вермахту на радянських землях. Німецькі науковці сумніваються в наявності фотографій із зображенням процесу розстрілу в Бабиному Яру. Фотознімки, зроблені Йоганесом Хьоле з 637-ї роти пропаганди 6-ї армії Вермахту, присвячені подіям, що відбувалися вже після вересневої акції. Напевно, були відомі й інші офіційні фотодокументи, але вірогідно, що напередодні закінчення Другої світової війни їх цілеспрямовано знищили. У німецьких документах повідомляється про дії Вермахту в Києві та його передмісті, розклеювання по місту 2 тис. плакатів із закликом до євреїв зібратися в одному місці. Однак безпосередня участь Вермахту в київській акції, на думку Гессе, до кінця не встановлена, оскільки пряма відповідальність покладалася на спецпідрозділи таємної державної, кримінальної та охоронної поліцій. Вермахт лише допомагав у плані логістики та формування підрозділів української допоміжної поліції. Водночас документи окремих охоронних дивізій усе ж містять детальну інформацію про розстріл майже 34 тис. євреїв [21].

Упродовж 1998 – 2003 рр. виходять статті про відповідальність Вермахту за злочини в Бабиному Яру [39; 50 – 51]. Єврейська трагедія перебуває у сфері інтересів відомого дослідника Вольфрама Ветте, який вивчає питання про нацистський антисемітизм, роль Вермахту в акціях знищення мирного населення [56]. Історик зазначає, що за окупацію Києва відповідав фельдмаршал Рейхенау. На момент вторгнення німецьких військ у місті залишилося близько 50 тис. євреїв, переважно старих, жінок і дітей. Штадс-комендантом призначили голову фельдкомендатури 195 генерал-майора Курта Ебергарда. Після підризу центру міста радянською агентурою на нараді представників Вермахту і СС було вирішено знищити євреїв Києва під приводом «переселення». Упродовж двох днів нацисти вбили майже 34 тис. євреїв, речі яких роздали нужденним і фольксдойче. У 1943 р. під час приховування слідів злочину в Бабиному Яру спалили 40 – 45 тис. трупів [57].

У 2005 р. німецький соціолог і соціальний психолог, спеціаліст із політики пам'яті, професор Гаральд Вельцер видав книжку «Винні. Як ставали масовими вбивцями прості люди», у якій розглядає Голокост та інші геноциди ХХ ст. і доводить, що масові вбивства людей за кілька тижнів перетворилися на звичайну роботу, яку виконували так само, як і будь-яку іншу [54]. У черговому виданні «Солдати Вермахту. Реальні свідоцтва боїв, страждань і смерті» автор аналізує питання психологічного стану солдатів під час участі в масових убивствах цивільного населення [24; 55]. Загалом, як зазначають В. Ветте і М. Дубик, у Німеччині вже давно завершилася двадцятирічна наукова дискусія про криваву роль Вермахту в нацистських злочинах, учинених на радянських землях, і пряма причетність військовослужбовців до злочинів СС і СД вже не потребує доведення [14; 18].

Активно досліджується діяльність оперативних (каральних) груп на східних окупованих територіях. У зведеннях айнзацгрупи «С», які оформлювалися в «Повідомлення про події в СРСР», йдеться про перебіг ліквідаційних акцій у вересні 1941 р. У 1997 р. в Німеччині звіти айнзацгруп опублікували окремим збірником документів [42]. Аналіз діяльності оперативної групи «С» здійснив німецький історик Дітер Поль [48]. Згодом з'явилися й інші публікації про діяльність оперативних формувань та нові збірники німецьких документів [49; 43; 46].

Іншою тематикою стало замовчування трагедії Бабиного Яру в радянській політиці пам'яті та судові процеси над колаборантами [47]. Так, німецький історик-славист Таня Пентер дослідила сотні архівних документів у вашингтонському музеї Голокосту, київських та інших архівах. Дослідниця звернула увагу на покарання тих нацистських злочинців, які були причетні до розстрілів та замітання слідів у Бабиному Яру, на матеріали судових процесів над колаборантами після Другої світової війни, відсутність розроблених методів системного аналізу архівно-кримінальних справ. Історик переконана, що на території Радянського Союзу і в інших країнах Європи кількість звинувачених у колаборації була набагато більшою, ніж кількість засуджених німецьких військових злочинців, які чітко окреслювали єврейське населення як жертв розстрілів, хоча офіційна радянська пропаганда називала їх «мирним населенням». Водночас Пентер помилково вважає, що поліцаї не брали безпосередньої участі у вбивствах євреїв, радянських військовополонених чи цивільних осіб, хоча отримали 25 років позбавлення волі в таборах примусової праці лише за те, що конвоювали громадян до місця страти [25]. Однак достеменно відомо, що поліцаїв усе ж залучали й до самого процесу страти, особливо в сільській місцевості, де не вистачало німецьких сил.

Нещодавно в Німеччині вийшла німецькомовна книжка доктора філології Каті Петровської – колишньої киянки українсько-єврейського походження, яка в 1999 р. переїхала до Берліна і працює журналістом. Роман-хроніка «Мабуть Естер», за який автор у 2013 р. отримала німецьку літературну премію імені Інгеборг Бахман, присвячено пам'яті своєї прабабусі по чоловічій лінії та всіх єврейських родичів, які загинули в окупованому Києві. Естер – стара жінка, яку

розстріляли німці прямо на вулиці, коли вона не змогла дійти до Бабиного Яру. Книжка отримала великий резонанс у світі, її вже переклали на 18 мов, зокрема й українську. Україномовний варіант вийшов у Чернівцях у 2015 р. [26].

Доля євреїв, які вижили або врятувалися від розстрільних акцій, постійно перебуває в полі зору ізраїльських дослідників, емігрантів (письменників, журналістів, істориків тощо), які ще в 1980-х – на початку 1990-х рр. видали кілька праць, пов'язаних із єврейською трагедією та радянською політикою пам'яті про Голокост [2; 5; 22; 36]. Так, під редакцією голови Співки російськомовних письменників Ізраїлю Єфрема (Єфраїма) Бауха побачили світ кілька збірок про Бабин Яр [3 – 4]. У 1997 р. були опубліковані спогади колишнього в'язня Сирецького концтабору, єврея-емігранта Захара Трубакова (доступні на інтернет-сайті) [31; 32].

Однак найбільше уваги радянському єврейству приділив колишній партизан, а згодом ізраїльський історик Іцхак Арад. Упродовж 1991 – 1992 рр. під його редакцією Яд Вашем видає кілька збірників документів і матеріалів про масове знищення радянських євреїв у роки Другої світової війни. До них увійшли накази німецького командування, звіти айнзацгруп, документи єврейських підпільних організацій тощо [34 – 35]. У 2007 р. у Дніпропетровську вийшла монографія Арада, присвячена становищу радянських євреїв у роки війни. У розділі «Гетто і винищення євреїв у рейхскомісаріаті «Україна» аналізуються події в окупованому Києві та розстріли у Бабиному Яру [1].

На сучасному етапі події в окупованій Україні, зокрема в Києві, досліджують наукові співробітники Міжнародного інституту та Міжнародної школи викладання Голокосту при Меморіальному комплексі Яд Вашем. Так, Аркадій Зельцер проаналізував ситуацію віддзеркалення подій у Бабиному Яру в радянській пресі військового часу та сприйняття розстрілів єврейською радянською інтелігенцією. Автор довів, що вже в листопаді 1941 р. в пресі вийшли деякі статті про Бабин Яр. Більшу увагу темі приділено після визволення Києва, коли радянська пропаганда стала з особливою пильністю розглядати нацистські злочини в місті. Про події в Бабиному Яру активно писала й єврейська преса, найбільше – газета «Ейнікайт» Єврейського антифашистського комітету, яка вміщала свідчення очевидців. Зельцер зазначив, що попри те, що в радянській пресі було надруковано досить багато статей про Бабин Яр, вилучення єврейських жертв з опису трагедії не відповідало очікуванням єврейської та неєврейської інтелігенції [20].

У Франції тема Бабиного Яру теж перебуває в центрі уваги громадських діячів, істориків і філологів. Французький громадський діяч, директор Національного департаменту єпископів Франції зі стосунків з юдаїзмом, радник Ватикану з юдаїзму, керівник асоціації Яхад-Ін Унум о. Патрік Дебуа впродовж 2004 – 2006 рр. разом зі своєю науково-дослідною групою мандрував Україною, вивчаючи сліди східноєвропейських євреїв, загиблих під час Голокосту. У ході експедиції група записала на відео понад 400 інтерв'ю свідків подій, зокрема про

розстріли в Бабиному Яру і намагання нацистів приховати сліди злочину під кодовою назвою – операція «1005» [17; 41].

У 2005 р. виходить дослідження Патріка Демпсі про єврейську Катастрофу в Бабиному Яру, у якому підтверджується цифра в майже 34 тис. вересневих єврейських жертв, зазначається, що сам Бабин Яр упродовж окупації став місцем масових страт не лише юдеїв, а й інших верст суспільства (ромського населення, українських націоналістів, військовополонених, партійних і радянських активістів, підпільників, заручників, саботажників тощо) [45].

Французькі філологи Борис Чорний і Люба Юргенсон присвятили статті відображенню трагедії Бабиного Яру в післявоєнній художній літературі з широким аналізом історичного контексту. Дослідників цікавило сприйняття єврейської трагедії в пам'яті сучасників подій та їхніх нащадків. Так, канський філолог Борис Чорний вважає, що після розпаду СРСР Бабин Яр перетворився на поле численних битв пам'яті між християнами та іудеями. Літературні джерела використовуються відносно мало, хоча поеми були написані впродовж 1941 – 1943 рр. або відразу після визволення Києва і є своєрідним літературним відображенням Голокосту. Серед них твори військових кореспондентів і поетів, які не стали безпосередніми свідками єврейської трагедії, але добре про неї знали: проза Лева Озерова (Гольберга), Іллі Еренбурга, Павла Антокольського, Сави Голованівського, Миколи Бажана та Іцика Кіпніса. При цьому Чорний вбачає в літературних свідченнях небезпеку під час їхнього використання як першоджерел [37].

Професор Сорбонського університету Люба Юргенсон вивчає літературну театралізацію геноциду. Дослідниця зазначає, що письменники, які народилися після війни, вважають себе суб'єктами колективної пам'яті, аналізує роман Леоніда Гіршовича «Шуберт у Києві», у якому йдеться про повсякденне життя в окупованому місті в червні 1942 – січні 1943 рр. Основна увага акцентується на шантажуванні режисером Оперного театру однієї киянки, яка мала доньку від єврея і переховувала її [38].

Окупований Київ давно перебуває в центрі наукових інтересів голландського історика Карела Беркгофа, який тривалий час досліджує Голокост в Україні та трагедію київських євреїв, аналізує кількість жертв і спогади тих, хто врятувався в розстрільних акціях, зокрема Діни Пронічевої [7 – 9; 40; 11]. Бабин Яр вважає символом «Голокосту від куль» (використання назви запровадив Патрік Дебуа), місцем найбільшого розстрілу євреїв на теренах СРСР і додає, що вже давно настав час ретельно досліджувати історії рятівників і донощиків. Історик зазначає, що напередодні окупації значна частина київських євреїв евакуювалася, а залишилися ті, хто мав літніх або хворих родичів, а також ті, хто не хотів утрачати нажите майно. Багато євреїв веліли усунути Сталіна та більшовицький режим, сподівалися на краще життя за німецької влади й не вірили радянським ЗМІ про злочини окупантів. Першими жертвами Беркгоф вважав не євреїв, а радянських військовополонених комісарів, доводить, що арешт євреїв розпочали не СС, а

Вермахт, а в день вересневої акції військові жандарми рахували жертв та формували групи, яких вели до місця страти [10].

Історію українського єврейства, Голокосту, подій у Бабиному Яру плідно досліджують американські вчені, порушують у спогадах колишні кияни-емігранти. Так, у 1956 р. у США вийшли спогади колишньої киянки Докії Гуменної про становище в окупованому Києві. У романі-хроніці авторка описує чутки, що ширилися містом про розстріли київських євреїв і реакцію населення на антиєврейську політику окупаційної влади, при цьому широко використовує термін «жид»: «Жиди Києва вірили, що мають їх десь перевезти, деякі набрали із собою масу продуктів, для цього накупили возики, понаймали носильників. І ніхто не думав, що їх так багато зосталося в Києві, – писала вона. – А там на розі Дьогтярівської і Дорогожицької відібрали у них пашпорти й кидали в огнище. Коли в пашпорті не було написано «єврей», таких відганяли в бік, незважаючи на протести та намір прийняти волю чоловіка чи жінки. Звідти ніхто не повертався. Роздягали до білизни. Відкидали речі за паркан і вели до Бабиного Яру за кладовищем. Над яром строчив кулемет і змітав їх у яр, німці кидали одну-дві гранати, й земля присипалася... Електричним струмом вбивали. Від тих чуток волосся ставало дуба... Ходили чутки про створення гетто на Куренівці. Те саме діялося по всіх містечках... До Бабиного Яру нікого не пускали, дехто вилазив на дерева і підглядав за стратою, а потім злізав увесь блідий як смерть і більше не ліз. Підло зробив Гітлер із жидами!» [16, 194 – 195, 203].

У діаспорній літературі вирізняються статті та невеличка брошурка Тетяни Тур, опубліковані в Києві, у яких вивчається місцевість Бабиного Яру, аналізуються злочини радянської і нацистської влади 1930-х – початку 1940-х рр. [33]. На думку В. Нахмановича, під псевдонімом «Тетяна Тур» криється постать представника українських націоналістичних сил у США Михайла Драгана. Однак Марія Альтман зазначає, що керівник Союзу прихильників України, колишній член УПА, ще на початку 1990-х рр. лише підтримав позицію Т. Тур про те, що Бабин Яр як місце злочину вибрали не нацисти, а радянська влада, адже на його околицях відбувалися захоронення померлих від голоду та жертв репресій НКВС. Євреїв нацисти спочатку не розстрілювали, а вивозили з міста. Аргументація Т. Тур почасти збігається з твердженнями Г. Тідеманна, тому, імовірно, запозичена з його публікації.

Професор Олександр Прусін вивчає питання про участь української поліції в акціях знищення євреїв, зокрема в Києві, і доходить висновку про її пряме залучення до нацистської політики геноциду та ключову роль у системі терору [29]. Представник єврейської еміграції в США, історик-архівіст Михайло Міцель одну зі своїх статей присвятив аналізу післявоєнної заборони радянської влади, органів КПУ на колективну, державну пам'ять про єврейську трагедію в Бабиному Яру, загалом увіковічення пам'яті жертв Голокосту як наслідок боротьби із «загрозою єврейського буржуазного націоналізму». Можливість голосно говорити про Голокост з'явилася лише з розпадом СРСР. «Відпрацьована у період

пізнього сталінізму заборона на будь-яку форму меморіалізації витримала майже 40-річний період номенклатурних ротацій, – зазначає він. – Лише принципове ламання системи, що розпочалося в епоху Перебудови, змусило ідеологічний апарат дослухатися до аргументації протилежної сторони і призвело до змін на території Бабиного Яру» [23, 28]. У 2010 р. в рамках матеріалів московської конференції виходить публікація американського історика-славіста Крістофера Закрофа про український довоєнний антисемітизм та Бабин Яр [19].

Тематика Бабиного Яру та радянського єврейства є предметом дослідження канадських учених та представників української діаспори. Також представляє науковий інтерес мемуарна література, видана в Канаді. Так, в одній із книжок, присвяченій діяльності українського націоналістичного руху у воєнні роки, акцентується увага й на знищенні сотень тисяч людей у київському Бабиному Яру [13]. Досить інформативними щодо ставлення киян до єврейського населення, довоєнні настрої останніх та причини трагедії в Бабиному Яру стали спогади українського емігранта, публіциста і громадського діяча Федіра Пігідо (псевдонім – Правобережний), які вперше вийшли друком у Канаді в 1954 р., хоча сам автор мешкав у Німеччині [27]. Знайомі єврейські родини, яких Ф. Пігідо теж називає «жидами», були негативно налаштовані до радянської влади, оскільки вважали, що саме через влаштовані «совета́ми» вибухи й пожежі в центрі Києва нова влада вибрала їх як «цапа-відбувайла». Кияни міркували, що євреїв кудись планують переселити, оскільки вони мали взяти із собою теплий одяг. Самі ж євреї навіть не думали не виконувати німецького наказу всім зібратися на вказаному місці, адже їх попередили про розстріл за саботаж. «Десь о годині 11-й я проходив по Львівській вулиці (советську назву її вже забув), що веде до визначеного німецьким командуванням збірного пункту, – пригадував він. – Багато тисяч людей, переважно старих, але не бракувало й людей середнього віку, рухалось у напрямку Бабиного Яру. А дітей, дітей... Господи, скільки було там цих дітей! Усе це рухалось, обтяжене вузлами, куфрами й дітьми. Подекуди старих та хворих, що не мали сили самі рухатись, везли, мабуть, сини чи дочки, самотужки на візочках. Дехто плаче, інші заспокоюють. Більшість рухається самозосереджено, мовчки, з виглядом приречених. Було це тяжке видовище... Цей великий ісход справив на киян гнітюче враження й посіяв перші сумніви щодо сподіваної визвольної місії Гітлера. Мішаних подружніх пар, себто жидів із бувшими православними, як часто напівжартома називали українців і росіян, було багато. Казали, між іншим, що члени подружжя нежиди та їхні діти не повинні з'являтися на збірний пункт. Мені потім розповідали, що багато жінок і чоловіків нежидів, які приходили зі своїми дружинами жидівського походження, просили, щоб їм дозволили йти разом, але німці не пропускали на збірний пункт».

Далі Пігідо зазначав, що наступного дня після акції по місту стали ширитися чутки, що всіх тих євреїв розстріляли з кулеметів. Розповідали, що за першою «заставою», де перевіряли документи й пропускали на збірний пункт, далі стояла інша «застава», на якій у євреїв відбирали речі, гроші та дорогоцінності. Третя

«застава» (у межах Бабиного Яру) веліла всім роздягнутися догола, потім усіх розстрілювали та скидали в яр. Багато поранених привалювались тілами інших розстріляних. Кияни чули кулеметну стрілянину. Ходили розмови про близько 67 тис. розстріляних. «Стверджувати, звичайно, можу лише ту частину подій цього дня, що сам бачив, – писав він. – В усякому випадку, ні в дні, коли було виконано це масове знищення, ні потім, у роках 1941 – 1943, та й до цього часу мені не доводилось ані бачити, ані чути, щоб хто-небудь із тих, що пішли до Бабиного Яру, з'явився між людьми... Правда, деякі з моїх знайомих розповідали, що їм доводилось узимку 1941 р. та й в 1942 р. зустрічати жидів-киян, але це були жиди, що 29 вересня не пішли на цей збірний пункт, а довго переховувались у Києві, а потім, перебравшись на провінцію, провадили там кочове життя. Вони мали паспорти з християнськими іменами. Ці жиди розповідали про день 29 вересня приблизно те ж, що мені вже доводилося чути в Києві, та що було страчено в тому дні десь близько 70 тис. жидів» [28]. Слід зазначити, що опис автором психологічної атмосфери в окупованому місті збігається з іншими джерелами.

На сучасному етапі розвиток наукових досліджень з історії українського єврейства і Голокосту підтримує канадський благодійний фонд «Українсько-єврейська зустріч». У Києві під час відзначення 75-ї річниці Бабиного Яру і вшанування пам'яті про єврейську трагедію канадський професор Пол (Павло) Роберт Магочій – відомий україніст, дослідник історії українського єврейства з Торонтського університету, провів презентацію україномовного видання «Євреї та українці: тисячоліття співіснування». Книжка написана у співавторстві з професором юдаїки Йохананом Петровським-Штерном (Північно-західний університет, США). У видавництві «Дух і літера» до пам'ятної дати вийшла книжка (українською та англійською мовами) «Бабин Яр: історія та пам'ять» (К., 2016). Її автори – провідні знавці єврейської проблематики не лише з України, а й з Нідерландів, Франції, Канади, США та Ізраїлю. Видання містить близько 90 ілюстрацій і матеріал про історичний, мистецтвознавчий, культурологічний контекст Бабиного Яру, особливості збереження пам'яті як у радянський період, так і після здобуття Україною незалежності [6].

Отже, у західній історіографії Бабин Яр завжди перебував у центрі уваги фахівців різних галузей наукових знань. Звичайно, перелік праць не є вичерпним, однак демонструє певну тенденцію дослідження трагедії євреїв в окупованому Києві. Західних фахівців насамперед цікавить місце злочину, точна кількість жертв, виконавці вбивств, прояви місцевої колаборації, а головне, збереження пам'яті про Бабин Яр. Спогади неєвреїв присвячені подіям в окупованому Києві, реакції населення на антиєврейську політику нової влади. Єврейські жертви Голокосту найбільше переймаються мотивами скоєння злочину, його брутальністю і жорстокістю. Публікація спогадів відбувалася з метою розповісти світові правду про нацистські злочини. Однак цю «правду» донині піддають сумнівам ревізіоністи, до неї критично ставляться й професійні історики, які ретельно вивчають джерела єврейського та неєврейського походження. Попри певну

кількість питань, які ще потребують дослідження, багаторічні напрацювання попередників дають можливість сучасним історикам проводити компаративний аналіз акцій знищення в країнах Центральної і Східної Європи з тим, що відбувалося в Бабиному Яру.

Джерела та література:

1. Арад И. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941-1945) / Ицхак Арад. – Днепропетровск-Москва: Центр «Ткума»; «Лира ЛТД»; Центр «Холокост», 2007. – 816 с.
2. Бабий Яр: К 50-летию трагедии (29 – 30 сентября 1941 г.) / Сост.: Ш. Спектор, М. Кипнис. – Иерусалим: Библиотека «Алия», 1991. – 184 с.
3. Бабий Яр / Отв. ред. Ефрем Баух. – Израиль: Бат-Ям, 1981. – 100 с.
4. Бабий Яр: Документальные материалы / Отв. ред. Ефрем Баух. – 2-е изд. – Тель-Авив: Мория, 1993. – 172 с.
5. Бабий Яр. Материалы. – Иерусалим: Яд Вашем, 1993.
6. Бабин Яр: історія та пам'ять / Під ред. В. Гриневича і П.-Р. Магочія. – К.: Дух і літера, 2016.
7. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / Карел Беркгоф; [пер. з англ.]. – К.: Критика, 2011. – 455 с.
8. Беркгоф К. Голокост в Україні /Карел Беркгоф // Сучасні дискусії про Другу світову війну: збірник наукових праць та виступів українських і зарубіжних істориків. – Львів: ЗУКЦ, 2012. – С. 66 – 81.
9. Беркгоф К. Бабин Яр у західній кінематографії / Карел Беркгоф // Матеріали міжнародної конференції «Злочини тоталітарних режимів в Україні: Науковий та освітній погляд» (Вінниця, 21 – 22 листопада 2009 р.). – К.: Український центр вивчення історії Голокосту, 2012. – С. 101 – 106.
10. Беркгоф К. Бабин Яр: місце наймасштабнішого розстрілу євреїв нацистами в Радянському Союзі / Карел Беркгоф // Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 24 – 25 жовтня 2011 р.) / Редкол.: В. Нахманович, А. Подольський, М. Тяглий. – К.: Укр. центр вивч. іст. Голокосту, 2012. – С. 8 – 20.
11. Беркгоф К. Історія Діни Пронічевої, яка пережила Бабин Яр: німецькі, єврейські, радянські, російські та українські документи / Карел Беркгоф / Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення / За ред. Рея Брандона, Венді Лауер; [пер. з англ.]. – К.: Дух і Літера, 2015. – С. 397 – 432.
12. Будник Д., Капер Я. Ничто не забыто. Еврейские судьбы в Киеве 1941 – 1943 / Давид Будник, Яков Капер. – Констанц: Chartung-Gorre, 1993. – 319 с.
13. В боротьбі за Українську Державу /Під ред. Михайла Марунчака. – Вінніпег, 1990. – 1294 с.
14. Ветте В. Гитлеровский вермахт. Этапы дискуссии вокруг одной немецкой легенды / Вольфрам Ветте. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sbiblio.com/BIBLIO/archive/vette-gitl>; <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ve30-pr.html>
15. Война Германии против Советского Союза (1941 – 1945) / Под ред. Рейнгарда Рюрупа. – Берлин: Аргон, 1992. – 285 с.
16. Гуменна Д. Хрещатий Яр (Київ 1941 – 1943): Роман-хроніка / Докія Гуменна. – Нью-Йорк: Об'єднання Українських Письменників, 1956. – 488 с.

17. Дебуа П. Хранитель спогадів. Кривавими слідами Голокосту / Отець Патрік Дебуа; [пер. з фр.]. – К.: Дух і літера, 2011. – 336 с.
18. Дубик М. Завершение дискуссии о преступлениях Вермахта в современной немецкой историографии Второй мировой войны / М.Г. Дубик // Победа – одна на всех: материалы международной научно-практической конференции (Витебск, 24 апреля 2014 г.) / Вит. гос. ун-т; редкол.: А.И. Жук и А.А. Коваленя (отв. ред.) [и др.]. – Витебск: ВГУ имени П.М. Машерова, 2014. – 374 с. – С. 146 – 149.
19. Закроф К. Бабий Яр и история украинского антисемитизма / Кристофер Закроф // Материалы международной научной конференции «Война на уничтожение. Нацистская политика геноцида на территории Восточной Европы» (Москва, 26 – 28 апреля 2010 г.). – М.: Фонд «Историческая память», 2010. – 503 с. – С. 362 – 368.
20. Зельцер А. Тема «Евреи в Бабьем Яру» в Советском Союзе в 1941 – 1945 годах / Аркадий Зельцер // Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 24–25 жовтня 2011 р.) / Редкол.: В. Нахманович, А. Подольський, М. Тяглий. – К.: Укр. центр вивч. іст. Голокосту, 2012. – С. 83 – 100.
21. Кандиба Н. Що знали звичайні німці про Бабин Яр? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/951980.html>
22. Кипнис М. Уроки Бабьего Яра / Марк Кипнис // Память Бабьего Яра: Воспоминания. Документы / Авт.-сост. И. М. Левитас. – К.: Еврейский совет Украины, 2001. – 256 с. – С. 226 – 228.
23. Мицель М. Запрет на увековечение памяти как способ замалчивания Холокоста: практика КПУ в отношении Бабьего Яра / Михайло Міцель // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – К.: Український центр вивчення історії Голокосту, 2007. – Вип. 1(2). – 215 с. – С. 9 – 30.
24. Найтцель З., Вельцер Х. Солдаты Вермахта. Подлинные свидетельства боёв, страданий и смерти / [Пер. с нем.]. – М.: Эксмо, 2013. – 368 с.
25. Пентер Т. Під слідством за співпрацю: судові переслідування колаборантів у СРСР після Другої світової війни та злочинів у Бабиному Яру / Таня Пентер // Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 24–25 жовтня 2011 р.) / Редкол.: В. Нахманович, А. Подольський, М. Тяглий. – К.: Укр. центр вивч. іст. Голокосту, 2012. – С. 189 – 197.
26. Петровська К. Мабуть Естер / Катя Петровська; [пер. з нім.]. – Чернівці: Вид-во «Книги – XXI», 2015. – 228 с.
27. Пігідо-Правобережний Ф. Велика Вітчизняна війна: спогади та роздуми очевидця / Федір Пігідо-Правобережний. – Вінніпег: Новий Шлях, 1954.
28. Пігідо-Правобережний Ф. Велика Вітчизняна війна: спогади та роздуми очевидця / Федір Пігідо-Правобережний. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kalusz.io.ua/s199710/fedir_pigido-ravoberejniy_velika_vitchiznyana_viyna
29. Прусин А. Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев, 1941 – 1943 гг.: действия и мотивации / Андрій Прусін // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2007. – Вип. 1(2). – 215 с. // С. 31-59
30. Тідеманн Г. Бабин Яр: Критичні питання та коментарі [Електронний ресурс] / Герберт Тідеманн; [пер. з нім.]. – Tübingen: Ernst Gauß, 1994. – Режим доступу: http://babiyarkiev.blogspot.ru/2011/09/blog-post_03.html
31. Трубаков З. Тайна Бабьего Яра. Документальная повесть-хроника / Захар Трубаков. – Тель-Авив, 1997. – 184 с.
32. Трубаков З. Тайна Бабьего Яра [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.geocities.com/svr_2000svr_us/bkv

33. Тур Т. Правда про Бабин Яр: Документальне дослідження / Тетяна Тур. – К.: МАУП, 2006. – 23 с.
34. Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941 – 1944): сборник документов и материалов / Под ред. И. Арада. – Иерусалим: Яд Вашем, 1991. – 424 с.
35. Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941 – 1944): сборник документов и материалов / Под ред. Ицхака Арада. – Иерусалим: Яд Вашем, 1992. – 427 с.
36. Черная книга. О злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и в лагерях уничтожения Польши во время войны (1941 – 1945) / Под ред. В. Гроссмана, И. Эренбурга; Подготовка к печати Марк Кипнис, Хая Лифшиц. Отв. за издание Феликс Дектор. – Иерусалим: Яд Вашем, 1980. – 547 с.
37. Чорний Б. Літературні свідчення масового знищення євреїв у Бабиному Яру / Борис Чорний // Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 24–25 жовтня 2011 р.) / Редкол.: В. Нахманович, А. Подольський, М. Тяглий. – К.: Укр. центр вивч. іст. Голокосту, 2012. – С. 198 – 210.
38. Юргенсон Л. Спадщина Бабиного Яру в літературі / Люба Юргенсон // Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 24–25 жовтня 2011 р.) / Редкол.: В. Нахманович, А. Подольський, М. Тяглий. – К.: Укр. центр вивч. іст. Голокосту, 2012. – С. 211 – 220.
39. Arnold K.-J. Die Eroberung und Behandlung der Stadt Kiew durch die Wehrmacht im September 1941: Zur Radikalisierung der Besatzungspolitik / Klaus Jochen Arnold // Militärgeschichtliche Mitteilungen. – 58 (1999). – S. 23 – 63.
40. Berkhoff K. Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule. – Cambridge, 2004. – 463 p.
41. Desbois P. Porteur de Memoires. Sur les traces de la Shoah par balles / Pere Patrick Desbois. – Michel Lafon Publishing, 2007.
42. Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD / Peter Klein (Hrsg.). – Berlin, 1997.
43. Die „Ereignismeldungen UdSSR“ 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion / Klaus-Michael Mallmann, Andrej Angrick, Jürgen Matthäus, Martin Cüppers (Hrsg.). – Darmstadt, 2011.
44. Die Schoah von Babij Jar. Das Massaker deutscher Sonderkommandos an der jüdischen Bevölkerung von Kiew 1941 fünfzig Jahre danach zum Gedenken / von Erhard Roy Wiehn. – Konstanz: Hartung-Gorre, 1991. – 853 p.
45. Dempsey P. Babi Yar: a Jewish catastrophe / Patrick Dempsey. – Measham, Derbyshire: P.A Draigh, 2005. – 206 p.
46. Deutsche Besatzungsherrschaft in der UdSSR 1941-1945. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion / Andrej Angrick, Klaus-Michael Mallmann, Jürgen Matthäus, Martin Cüppers. – Darmstadt, 2013. – 639 p.
47. Grüner F. Die Tragödie von Babij Jar im sowjetischen Gedächtnis. Künstlerische Erinnerung versus offizielles Schweigen / Frank Grüner, Urs Heftrich, Heinz-Dietrich Löwe (Hrsg.): Zerstörer des Schweigens. Formen künstlerischer Erinnerung an die nationalsozialistische Rassen- und Vernichtungspolitik in Osteuropa. Böhlau, Köln, Weimar, Wien 2006. – S. 57–96.
48. Pohl D. Die Einsatzgruppe C 1941/1942 / Dieter Pohl // In: Peter Klein (Hrsg.): Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42 / Gedenk- und Bildungsstätte Haus Wannseekonferenz. – Berlin, 1997. – S. 71–87.
49. Rhodes R. Die deutschen Mörder. Die SS-Einsatzgruppen und der Holocaust / Richard Rhodes. – Bastei-Lübbe, Bergisch Gladbach, 2002.

50. Rüß H. *Wer war verantwortlich für das Massaker von Babij Jar?* / Hartmut Rüß // *Militärgeschichtliche Mitteilungen*. – 57/2 (1998). – S. 483 – 508.
51. Rüß H. *Kiew. Babij Jar* / In: Gerd R. *Orte des Grauens. Verbrechen im Zweiten Weltkrieg*. Darmstadt, 2003. – S. 102–113.
52. St. George G. *The Road to Babij Yar*. – London, 1967.
53. Walendy U. *Babij Jar – Die Schlucht mit 33,771 ermordeten Juden?* // *Historische Tatsachen*. – 1992. – No. 51.
54. Welzer H. *Täter. Wie aus ganz normalen Menschen Massenmörder werden* / Harald Welzer. – Frankfurt a/ M: Fischer Taschenbuch, 2005. – 323 s.
55. Welzer H., Neitzel S. *Soldaten. Protokolle vom Kämpfen, Töten und Sterben*. – Frankfurt/M: S. Fischer, 2011. – 522 s.
56. Wette W. „Schiessen müsst ihr!“ *Beim Massaker von Babij Jar bei Kiew teilten sich Wehrmacht und SS die blutige Arbeit* / Wolfram Wette // *Die Zeit*. – 48 (2001).
57. Wette W. *Die Wehrmacht: Feindbilder, Vernichtungskrieg, Legenden* / Wolfram Wette. – Frankfurt a. M, 2002. – 376 p.
58. Wiehn E. *Nichts ist vergessen. Jüdische Schicksale in Kiew 1941-1943*. – Konstanz, 1993.
59. Wolski M. *Babi Yar. Massacre* // *Polish Historical Society*. – Oct. 1991. – S. 47–58.

© Марина МИХАЙЛЮК

БАБИЙ ЯР КАК МЕМУАРНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЕ ПОЛЕ ЗАПАДНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ (к 75-й годовщине еврейской трагедии)

Материал статьи посвящен 75-й годовщине сентябрьского уничтожения евреев в Бабьем Яре. Расстрелы в киевском Яре поныне являются актуальными и обращают на себя внимание со стороны многих исследователей из Германии, Франции, Голландии, Израиля, США и Канады. Представителями западной историографии анализируются нацистские документы о киевской акции, место преступления, участие Вермахта в акциях уничтожения, судьба участников, подсчитывается количество жертв, изучаются и публикуются показания участников и свидетелей кровавых преступлений. Эмигрантская литература в основном представлена воспоминаниями современников оккупированного Киева, евреев – жертв Бабьего Яра, отдельными аналитическими публикациями.

Ключевые слова: Бабий Яр, Холокост, западная историография, эмигрантская литература, воспоминания.

© *Maryna MYKHAILIUK*

**BABI YAR AS RESEARCH FIELD OF THE WESTERN
HISTORIOGRAPHY
(to the 75th anniversary of the Jewish tragedy)**

Material article is dedicated to the 75th anniversary of the September murder of Jews in Babi Yar. Executions in Kiev today are relevant and attract the attention of many researchers from Germany, France, Holland, Israel, USA and Canada. Representatives of Western historiography, including the Ukrainian diaspora, Jewish emigrants analyzed Nazi documents, participate the Wehrmacht in actions of destruction, the fates of the participants, count the number of victims, are examined and published testimonies of witnesses and participants of bloody crimes. Among Western scholars do not have a unified position in the evaluation of the total number of victims at Babi Yar, participation/non-participation of Ukrainian police in the shares of the extermination of Jews. Emigrant Literature is mainly represented by the memories of those who lived through the occupation or was a party to conceal the crime.

Keywords: *Babi Yar, the Holocaust, Western historiography, Émigré literature, memories*